

A PALÓCFÖLD CENTRUMÁNAK TELEPÜLÉSFORMÁI

BAKÓ FERENC

A palóc néprajzi csoport szállásterülete régóta vitatott kérdése szaktudományunknak.* A múlt század eleje óta a Palócföld kiterjedésére számos változat született meg, de minthogy a meghatározás nézőpontja nem volt egységes, egyik sem vált elfogadottá. Más tájat ismer el a nyelvtudomány és másat az etnográfia Palócföldnek, sőt ezen belül mindkét stúdium kisebb tájak létjogosultságát veti fel. A napjainkban folyó palóckutatás ezért vizsgálataink földrajzi területét egy feltételezett szűkebb tájra korlátozta, arra, amelyet eddig mindenki és minden elképzelés Palócföldnek ismert el, azaz a négy megye: Nógrád, Heves, Borsod és Gömör határainak találkozási, érintkezési pontját, illetve az azt körülvevő tájat. A Balassagyarmat–Pásztó–Eger–Putnok vonal és északon az országhatár között elterülő táj tehát a *palóc centrum*, a Palócföld központi területe, amelyen belül a kutatás 20 településre összpontosult (1. kép).

Az a terület, amelyet tehát kutatópontjaink révén a Palócföld egy meghatározott részeként kezelünk, adataink szerint a X. és a XIV. század közötti időben népesült be. A magyar pogány korra visszavezethető *Tárkánytól*¹ az északi gyepút biztosító törzsi – *Keszi, Kazár, Lél* – és őrhelyet jelentő helyneveken át a külföldi vendégeket, hospeseket befogadó és a mezőgazdaság fejlettségére valló falunevekegig – *Németi, Szőlős* – településeink egy-egy határkövet képeznek a táj történetében, népesességének kialakulásában.

A legrégebbnek tartott *Tárkány* keletkezésétől eltelt több mint egy évezred folyamán nemcsak a települések tényleges létezése változott periodikusan, hanem ezzel összefüggésben a táj településhálózata is. Az Árpád-korban a területen a mainál jóval több és egyúttal kisebb lélekszámú helységet laktak. *Makkai* László Nógrád megyéről mutatta ki, hogy a mai településhálózat előzménye a tanyaszerű településekkel behálózott határ, és hogy ez a településmód a XIV. és a XV. században változott meg azzal, hogy a lakosság falvakba, városokba koncentrálódott.² Kutatásaim során magam is találkoztam a folyamat néhány példájával és úgy láttam, hogy ezeket részben a XVI. század előtti időkre lehet datálni.

A határban szórványosan szétterült tanyák emlékére első ízben a Mátraalján, *Mát-raderecske* településnéprajzának kutatása során bukkantam. A ma élő hagyomány szerint a falu lakosságának négy családja, „hadja” a határ különböző részeiből költözött be a község belterületére. Az egyes házcsoportok korábban egymástól többé-kevésbé távol álltak, de ugyanakkor a falu közösségéhez tartoztak. A beköltözés ideje a hagyo-

*E dolgozat egy hosszabb munka rövidebb részlete, ezért bevezetőben néhány megjegyzést kell tennem.

1. *Györffy Gy.* (1977. 441, 443) *Tárkány* helyneveinket a kereszténység előtti, barbár szolgálónépi berendezés emlékeinek tartja.
2. *Genthon I.*, 1954. 48–49.

mány segítségével nem határozható meg, de ismerve *Mátraderecske* történetét feltételezhető, hogy ez a Rákóczi szabadságharc után következett be, amikor a birtokot a király elkobozta és felosztotta.³ A szétszórt települések megszüntetésének ez az időpontja nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy jóval korábban, évszázadokkal azelőtt is megvoltak. Elterjedésüket a tudomány kelet-magyarországi, székely és román területekről ismeri,⁴ így a Mátra vidékén előfordulása novumnak, talán elszigetelt jelenségnek számít.

A mátraderecskeivel rokon, vagy hozzá hasonló példák azonban arra a következtetésre vezetnek, hogy a szétszórt településtípus területünkön nemcsak a régiségben, hanem a jelenben is ismert. A XIII–XV. században *Mikófalva* mai határában még négy településről tudunk, *Mátraszőlős* határában a mai mellett még három lakott hely volt, *Kazár* határában pedig kettő. Ezek a tanyák a XVI. századi dézsmajegyzékekben már nem szerepelnek, tehát megszűntek, lakosságuk beolvadt valamelyik szomszédos település népébe. Kivételt képez *Karancseszi*, melynek pusztái, s elsősorban *Baksaháza* – a bennük lakó kismemesi családokkal – átvészelték a török időköt és ma is lakottak. A szétszórt településmód koncentrációjának egy másik példája *Bodony*, melyhez ismeretlen időben a hagyomány szerint a határ egyik pusztája, „Bodon berki” csatlakozott nyolc ház népével együtt.

A mai falvak határának és népességének kialakulásában – amint láttuk – jelentős szerepe volt egy-egy szomszédos, önálló község elnéptelenedésének. A török betörések elpusztította falvak határa és megmaradt lakossága a túlélő települést gyarapította. Néhány ilyen egyesülés annyira megnövelte az új község határát, hogy annak megművelése csak szállások megszervezésével vált lehetségessé.⁵

Még a török hódoltság előtti településviszonyokat idézi az a néhány faluban megmaradt történeti hagyomány, hogy egy időben a községnek nem volt temploma és több faluval együtt egy templomba közösen jártak. A hagyomány éppúgy vonatkozhat a XVII. század és a XVIII. század első fele zavaros, létbizonytalansággal terhes viszonyaira, mint a korábbi évszázadokra. *Szabó István* XV. századi, dél-dunántúli apró falvakról szólva kimutatja, hogy 56 százalékuknak nem volt temploma. vagy kápolnája.⁶ Ezeket a viszonyokat a török hódoltság minden bizonnyal csak súlyosbította, ezért elfogadható, hogy *Trázs (Órhalom)*, *Nádújfalu* és *Egerbocs* egy időben más falvakkal közös templomot használt, *Bodonyról* és *Sajópüspökiről* pedig a történeti források állítják ugyanezt. A közös templom, éppúgy mint az egy egyházközséghez tartozás, a kultúra egységesítésének irányába hat, mert alkalmat ad bizonyos műveltségbeli elemek átadására és átvételére.

A településnéprajz területünkön megőrzött archaikus elemei között figyelmet érdemel a falukapu, amelynek egy példányát még a közelmúltban is használták. A falukapu lényege – anyaga, formája, alkalmazása – alig tér el annak általános jegyeitől,⁷ egyedül terminológiája sajátos. A *Fedémesen*, *Felsőtárkányon* és *Egerbocson* ismert falukapu neve Füzesabonyban „serte kapu”, éppúgy, mint a XVIII. században *Egerben*, a városfalon nyíló egyik gyalogkapu. Nevét a *Sertekapu utca* ma is őrzi. A falukapu mellett kiképzett gyalogos átjárót *Fedémesen* „gát”-nak, *Felsőtárkányon* „háskó”-nak

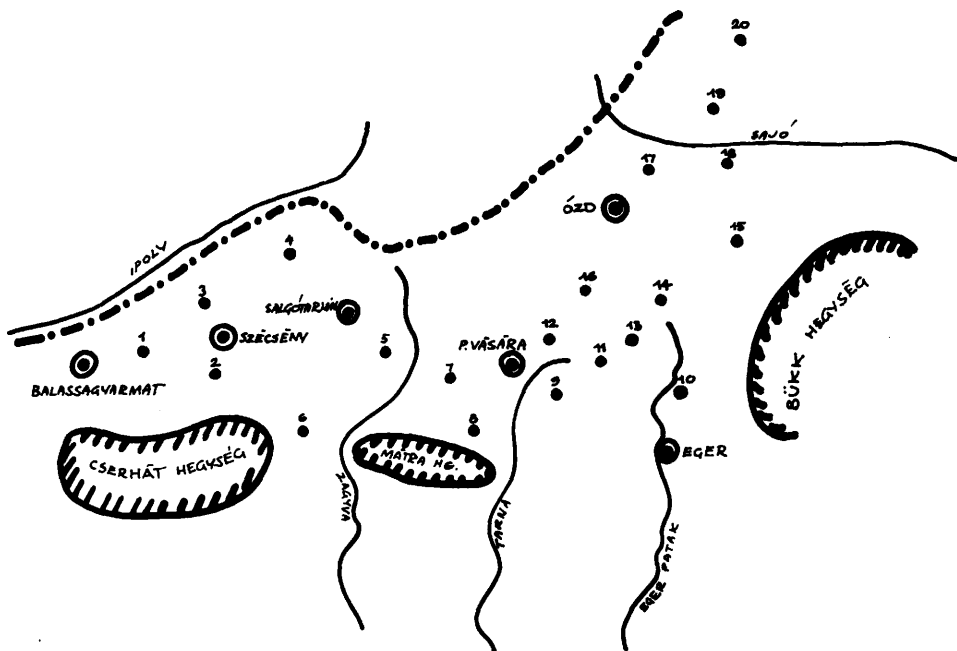
3. *Bakó F.*, 1978–1979. 219.

4. *Szabó I.*, 1969. 129.

5. Elpusztult, illetve egyesült falvak: *Drah-(Trázs)*, *Órhalom*, *Pósváralja-Bükszék*, *Feltárkány-Altárkány-Felsőtárkány*, *Butaj-Egerbocs*, *Felsővelezd-Sajóvelezd*, *Bolya-Tarnalesz*, *Buja-Hevesaranyos*.

6. *Szabó I.*, 1969. 184–185.

7. *Magyar Néprajzi Lexikon* II. 30.

1. kép. A kutatás területe és falvai: 1. Órhalom, 2. Rimóc, 3. Ludányhalászi, 4. Karancskeszzi, 5. Kazár, 6. Mátraszőlős, 7. Nádújfalu, 8. Bodony, 9. Bükkszék, 10. Felsőtárkány, 11. Egerbocs, 12. Tarnalelesz, 13. Mikófalva, 14. Szilvássárad, 15. Tardona, 16. Borsodnádásd, 17. Sajónémeti, 18. Sajóvelezd, 19. Sajópüspöki, 20. Ragály

nevezték.⁸ A falukapu értelmét az adta meg, hogy megnyitotta az átjárást a települést körülvevő kerítésen, vagy árkon,⁹ ami természetesen védelmi módszer és történeti időkre megy vissza. Néprajzi irodalmunk a falukaput a Kárpát-medence peremvidékeiről és a Fekete-Körös völgyéből ismeri, észak-magyarországi előfordulása ezért újszerűen hat és felveti a műveltségi reliktum területek mélységi kutatásának még ma is időszerű voltát, célszerűségét.

Településeinket a forma, szerkezet és használat szempontjából különböző típusokba lehet sorolni. A tiszta típusok igen ritkák és területünk falvai – amint ezt általánosan is meg lehet állapítani – több településforma egymásra épüléséből, összenövéséből álltak elő, követve a táj gazdasági és társadalmi történetét. (A települések tájban való megjelenésének változatait és a telek-, udvartípusokat formai jellegek alapján újabban Barabás Jenő–Gilyén Nándor¹⁰ rendszerezte.)

Tájunk településeinek legjelentősebb alaprajzi formája az utcás-soros, szerkezetében szalagtelkes falu, ami vagy az egész településre jellemző, vagy annak csak részeire. A típus a középkor óta ismert Magyarországon, illetve hazánk egyes tájain, de elterjedését nagyban elősegítették Mária Terézia és II. József rendelkezései, melyek a szabálytalan alaprajzú falutípusok megszüntetését és ezek rendezését, a soros-utcás faluforma kialakítását kívánták elérni. Ezt eredményezik a XVIII. század hatósági vagy földesúri

8. Bakó F., 1969. 435–436.

9. Szabó I., 1969. 166–167.

10. Barabás J.–Gilyén N., 1979.

falurendezései, melyeknek a telepített falvak telekrendszere és utcaképe adja legtisztább formáit. A XIX. és a XX. század falufejlesztéseinek általános, napjainkig korszerű telektípusa ez, hatóságaink ma is ilyen formában osztják a házhelyeket. Az utcás-soros faluforma legszebb példái területünkön *Sajópüspöki, Borsodnádásd, Szilvásvárad, Fel-sőtárkány, Kazár, Ludányhalászi, Órhalom*.

Településformáink másik alaptípusa a szabálytalan alaprajzú, több utcás halmaz-falu vagy csoportos falu, amely az előbbi, felülről irányított rendezettséggel szemben a természetes növekedés nehezen áttekinthető rendszerét képviseli. Telkei a szalagformától eltérően két-három részre megosztottak és az elnyújtott téglány alakokkal ellentétben a négyzethez közelálló szabályos vagy szabálytalan udvarok és kertek. Kutatási területünkön mindössze egy község, *Sajónémeti* faluformája közelíti meg ezt a típust, egyébként a többi településnek csupán egy-egy része fedti a fogalmat. Több ízben hivatkoztam már arra, hogy első térképes ábrázolásaink az 1780-as években keletkeztek, amikor a racionalizáló falurendezések feltételezhetően nagyobb mértékben még nem érvényesültek. Ennek ellenére az itt hivatkozott II. József féle felmérés alig ábrázol halmazos falurészeket, a települések szinte kizárólag az utcás-soros kategóriába tartoznak. Ugyanakkor még a mai kutató is talál falvainkban halmazos részleteket, amelyeknek megléte a XVIII. század végén is igen valószínű. *Órhalom, Ludányhalászi, Egerbocs, Mátraderecske, Tardona, Sajónémeti* lehetnek erre példák. A jelenséget csak azzal tudom magyarázni, hogy a térképes ábrázolások elnagyoltak és nem terjedvén ki a szabálytalan részletekre, a települések formáit nemcsak leegyszerűsítették, hanem egyúttal idealizálták is. Ezenkívül a térképek nem ábrázolták a telkeket, így a különálló ker-teket sem, ami ugyancsak előidézhette a településforma sematizálását.

A halmazos, csoportos jellegű falurészek neve általában *szög*, de ez a név helyenként változóan többféle topográfiai állapotot fed. *Órhalom* esetében kétségtelen, hogy a „Badó szög” a XVIII. század elejének falumagja, amiből a modern község kifejlődött. Ugyanez mondható el *Rimócon* a „Percze szög”-ről, ami a nemzetség szétválása után „Nemes udvar” nevet kapott, de *Bodony* esetében szinte az egész település két szögből áll, a játékos megnevezésű „Őszögből” és „Főszögből” (Alszög, Főlszög). *Egerbocs*on a kisnemesi nemzetségek falurészeit nevezik szögnek, így van „Melegh szög”, „Balogh szög” stb., s az utóbbi falurésznek párhuzamos neve is van. A „Balogh Demeter utca” a nemzetség egyik őseről kapta nevét, ami a *szög*-nél újabb névhasználat lehet, az udvar-hoz hasonlóan, csak a méretek változnak, mint Ludány és Halászi példájában. Gyakori, hogy a templom környékét nevezik szögnek, mint *Rimócon, Kazáron, Bükkszé-ken, Sajónémetin, Sajóvelezden*, feltehetően azért, mert a házak a templomot többé-kevésbé körülveszik. Ismert gyakorlat, hogy zsákutcákat neveznek szögnek, ahol régebben egy-egy család, nemzetség osztatlan telke volt (*Nádújfalu: Bodor szög, Tardona: Vaskó szög, Bükkszék: Matyó szög*).

A *szög*, mint településtudományi terminus technicus kutatásunk egész területén használatos, kivéve azokat a falvakat, ahol a rendezett faluszerkezet már nem tartalmaz halmazos részleteket. Ilyen falvak: *Karancskeszi, Mátraszőlős, Szilvásvárad, Borsod-nádásd, Sajópüspöki, Ragály*. Ugyancsak általánosnak mondható a szögek összetevőiként ismert nagyobb udvarok „had” megnevezése, ami ott is használatos, ahol a szög mint településrész nem fordul elő.¹¹ A szög kifejezés használatát tehát befolyásolja a faluszerkezet rendezettségi színvonala, de a családszervezettel összefüggő „had” megnevezés pótolni tudja ezeket a hiányokat. Ennek ismeretében meg lehet állapítani, hogy a

11. Gyűjtésem szerint a „had” kifejezés ismeretlen Szilvásvárad és Ragály községekben. Mint-hogy a többi falu egy részében is a név használata kiveszőben van, lehetséges, hogy a két falu-ban is megvolt egykor, de kutatásom már nem hozta felszínre.

20 kutatópontból 6 település nem tartalmaz szög-nek nevezett falurészt, de 18 ismeri a „had” településszerkezeti és családszervezeti beosztást.

A falurész elnevezések számos történeti tanulságot rejtenek magukban, amelyekből néhányat azzal a szándékkal mutatok be, hogy felhívjam a figyelmet ezek további kutatásának jelentőségére.

Felsőtárkányon a halmazos, cigányok lakta falurész neve „megye”, a barlanglakások hegyoldalban elhelyezett csoportja „város”, a házak között a határba vezető út „csapás” és a patakra néző házak neve „sor”. A halmazos részek elnevezése tehát nem merült ki a *szeg*-gel, mert hasonló fogalmat fejez ki a *megye* is, összetételben: *Csóka megye*. A megyének ilyen értelmű használata – azaz „valamely helységhez tartozó földterület”¹² – tájunk népi kultúrájának egyik archaikus vonása, amire az eddigi irodalomból nem ismerünk más példát.¹³ *Mátradereszkének* egy ugyancsak csoportos jellegű falurészt „Kása gazának” nevezik, ami nézetem szerint úgy magyarázható, hogy a területen a középkorban egy Kása nevű család lakott, de telkük hosszú ideig gazdátlan – gázos – volt és csak a XVIII. században települt be. A Kása gaza tehát elhagyott, üresen álló jobbágytelket jelent és felillantja előttünk a Mátraalja népének egyik régi névadási gyakorlatát.¹⁴ Nem annyira halmazos falurészt, mint inkább a település szélének, gyakran zsellérek lakta utcáját nevezik *Karancskesziben* „Tobán”-nak, *Bodonyban* „Hóstyák”-nak. Előbbi a török hódoltságot, utóbbi a késő középkor városi települési rendjét idézi.¹⁵ Az „Úr hegye” név Bodonyban a templomdombot, Szentdomonkoson a földesúr lakóhelyét jelentette.

A falvak utcás-soros részét *Alvégnek* és *Felvégnek* nevezik, ott pedig ahol a település tagoltabb terepen fekszik, az egykori jobbágyok szalagtelkes utcáját „Falu közi”-nek (*Tardona*, *Sajónémeti*) mondják. Településeink kétféle módon épülnek folyóvíz mellé. Az Ipoly és a Sajó partjára települt falvak mindig csak az egyik parton fekszenek és hosszszelvényükkel a folyóval párhuzamosan húzódnak: *Órhalom*, *Ludányhalászi*, *Sajónémeti*, *Sajóvelezd* és *Sajópüspöki*. Több falu patakpartra épült és a XVIII. századi térképeken még felismerhető formában úgy, hogy a patak a két egymással szembe néző házsor között folyik: *Rimóc*, *Nádújfalu*, *Felsőtárkány*, *Egerbocs*, *Tarnalelesz*, *Szilvásvár*, *Mikófalva*, *Ragály*. Az egyes soroknak Külső vagy Belső sor, Tülső sor neveket adtak, amit valamihez viszonyítottak: az egyik soron lakók a másik sort – azokkal kölcsönösen – Tülső sornak mondták. Árvízveszély miatt a házsorok többnyire a pataktól távolabb épültek és amikor a vízfolyást szabályozták, mellette még egy sor ház számára osztottak telkeket, s így 2–2 utcásor alakult ki a patak mentén: *Felsőtárkány*, *Egerbocs*, *Rimóc*, *Tarnalelesz*. Két falu – kivételesen – a patakkal párhuzamosan, annak csak egyik partjára települt (*Mikófalva*, *Borsodnádásd*), aminek okát a telepviszonyok adják meg.

A halmazos, csoportos településrészek apró táblatelkei önmagukban nem tudnának egy-egy gazdaságot kiszolgálni, de nem is ez volt a céljuk. A falu belterületén vagy annak számító külterületén lévő kertbe helyezték ki a gazdasági udvar egy részét, esetleg további kertbe a gyümölcsöst, a veteményest. Ez a megosztott beltelektípus a szalagtelektől eltérően szétválasztja egymástól a belterületen lévő munkahelyet és a lakóhelyet, ami az egyén és a közösség, a család számára sajátos életrendet, munkastílust igényel. A típus kialakulása a középkorra vezethető vissza,¹⁶ de kutatási területünkön

12. *Tesz* II. 877–878.

13. *Dercsényi D.–Voit P.*, II. 741.

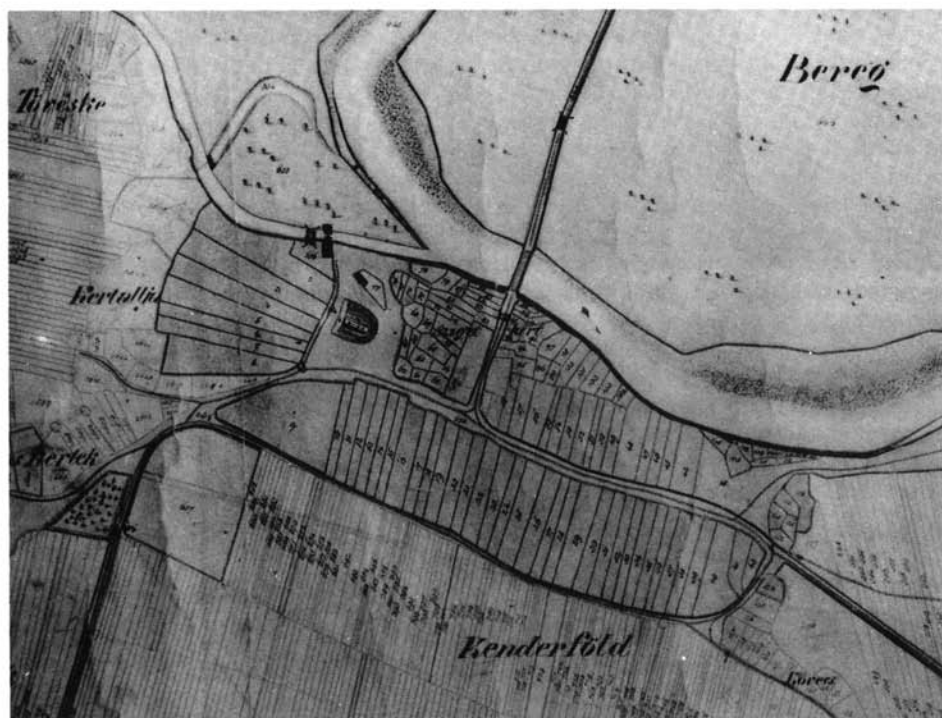
14. *Bakó F.*, 1978–1979. 219–200.

15. *Kiss L.*, 1978. 624; *Magyar Néprajzi Lexikon* II. 584.

16. *Szabó I.*, 1969. 155.

2. kép. Órhalom és társközségei a 18. század végén

3. kép. Sajópuspöki 1854-ben, a templom mellett kertcsoporttal

csak a XVIII. század elejétől mutatható ki: a *bocsiak* 1701-ben arról panaszkodnak, hogy ökreiket a szállásokról a katonák elhajtották.¹⁷ A kertességgel kapcsolatos adataim egészen kis része származik recens, tehát az elmúlt 40 éven belül észlelt állapotból, nagyobb részét írott emlékek, a néphagyomány, illetve a földrajzi nevek képezik.

A XX. század derekán még funkcionáló szálláskertet ismerünk *Órhalom*, *Egerbocs*, *Tarnalelesz* és *Szarvaskő*, csűröskertet *Mikófalva* mellett. Az első három falu szálláskertjeinek kialakulása egy-egy elpusztult középkori falu határának és népének csatlakozásával kapcsolatos. Ez a típusú kert ismeretes még írott források és a néphagyomány révén *Bükkszékről*, *Fedémesről* és *Sajóveleldről*. A történeti források *Nádújfalu*, *Felsőtárkány*, *Szilvásvár*, *Sajónémeti* és *Sajópüspöki* falvakkal kapcsolatosan említenek még kerteket, ezekről azonban nem állapítható meg típusuk vagy használatuk módja, esetleges beépítettségük.

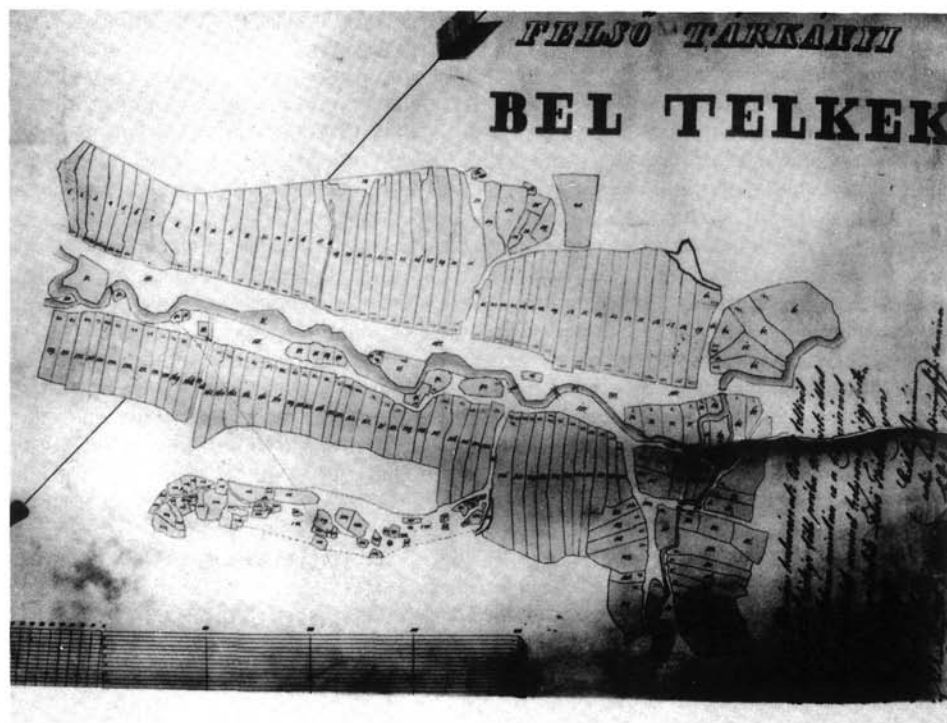
A szálláskertek, a csűröskertek és egyéb kertek abban egyeznek meg egymással, hogy mindegyik a belterülethez tartozik és a jobbágyi vagy nemesi telkek arányában részekre van osztva. Egyes esetekben, mint *Tarnalelesz*, *Egerbocs*, *Mikófalva*, a kertek birtoklása a kismemesi nemzetségi tulajdonjoghoz volt kötve, máshol – *Órhalom*, *Nádújfalu*, *Felsőtárkány*, *Sajónémeti*, *Sajópüspöki* – a jobbágytelek része volt. Sajnálatos, hogy a kertekkel kapcsolatos hagyományok több helyen már elenyésztek, s ezért a kutatás részleteket már nem tud feltárni.

A templom és a kastély mindig jelentős településformáló tényező volt. A templom gyakran a falu szélén emelkedik és ezzel mintegy lezárja a települést: *Órhalom*, *Rimóc*, *Nádújfalu*, *Bükkszék*, *Tarnalelesz*, *Szilvásvár*, *Sajónémeti* temploma példa erre. Máskor a templom szervesen beépül a faluszerkezetbe és ilyenkor felezőponttá válhat, ezt tekintik az Alvég-Felvég találkozásának (*Ludányhalászi*, *Karancskeszi*, *Bodony*, *Felsőtárkány*, *Mikófalva*, *Borsodnászd*). Falvaink egyegyedében még gyűjtésünk idején is voltak kastélyok (*Karancskeszi*, *Ludányhalászi*, *Mátraszőlős*, *Bükkszék*, *Ragály*), de néhány faluban csak tudunk létezésükről és arról, hogy többségük 1945 előtt, vagy még régebben a település szerkezetének hangsúlyos része volt. *Kazár*, *Nádújfalu*, *Felsőtárkány*, *Tardona* kastélyai – főként 1945 után – elpusztultak, telkeiken pedig falusi házak épültek. A kastélyok a *ludányi* kivételével mind a település szélén álltak terjedelmes parkjukkal és gazdasági udvarukkal. *Mátraszőlősön* a „Csajkátá”-n, *Tardonán* a Parton vagy Urak utcáján több kastély is épült a templom közelében.

Mind a templom, mind a kastély vonzást gyakorolt a falu társadalmának egy-egy rétegére, aminek eredményeként bizonyos családok a közelükben települtek meg. Ezek többnyire a faluközösség vezető és módosabb csoportját jelentették, ha pedig a falu népessége a középporral kontinuus, úgy a legrégebbi családokat is itt, a templom közelében találjuk. *Rimócon* ebben az elhelyezésben élt a Percze nemzetség, a templom másik oldalán pedig a többi kismemes szállt meg. *Nádújfalu*n a Kotroczó nemzetség a templom mellett és annak közelében él, bár a mai templom csak a Kotroczók megtelepedése után épült. *Sajóvelezen* a templom a Nemes sor és a Templom szög között emelkedik, ami azt jelenti, hogy körülötte a falu legrégebbi és legvagyonosabb családjai éltek. *Sajónémetiben* és *Sajópüspökiben* a település történeti magja a templom körzete és a törzsökös családok onnan rajzottak ki a faluszerkezet bővülése során a különböző falurészekre. *Borsodnásdon* a középkori folytonosságú családok ma is az Alvégben és a Felvégben laknak, de az újabb családok már a gyár fejlődése és a település szétterjedése során keletkezett új telepekre szorultak ki.

A kastély települést alakító hatása is erős, a temploméhoz hasonló, de attól mégis különböző. A földesúr természetes igénye volt, hogy a jobbágyok közül egy bizalmasa,

17. Soós I., 1975. 164.

4. kép. Felsőtárkány 1859-ben
Vízmenti utcás-soros település, délkeleten az egykori kertek halmazával,
északkeleten barlanglakások csoportja

talán ispánja a közelében lakják, ezért a kastély szomszédságában lévő telekre ültette. *Tardonán* a Górnemzetség Ispán hadja a templom mellett, a nemesek során a Parton lakik, mint valószínűleg az egyik birtokos tisztségviselője. *Bükkszéken* a múlt századi dokumentumok szerint a kastély mellett lakik az egyik Zagyva had, minden bizonnyal az a család, amelynek egyik őse, Benedek 1720-ban majorosgazda volt. *Ragály* északi része, *Nagyragály* a XVI. század óta jobbágyfalu volt, itt áll ma is a kastély és itt állnak a templomok, szemben az egykor kisenemesi lakosságú *Kisragály* faluval. Végezetül a kastély hatása úgy is érződhet a település rendszerében: nem jobbágyokat, hanem zselléreket telepítettek a kúria és a gazdasági udvar köré, hogy a szükséges munkaerő kéznél legyen, könnyen rendelkezésre álljon. Olyan formációval – amit korábban majorfalunak neveztem – *Ludányhalásziiban*, *Kazáron*, *Mátraszőlősen*, kutatási területüktől délre pedig *Egercsehiben*, *Horton*, *Detken*, *Zaránkon* stb. találkoztunk.¹⁸

Fentebb már szóltam arról, hogy a vizsgált falvak jó részében voltak paraszti, vagy ahhoz hasonló színvonalon élő kisenemesek. A kisebb földbirtokkal rendelkező kurialiszták mellett még inkább vonatkozik ez a nivellálás az armalistákra, vagyis a nemeslevéllel ellátott, de vagyontalan nemesekre, akik más birtokán kényszerültek dolgozni. A palóc táj településtudományi képe hiányos lenne akkor, ha nem összegeznénk ismereteinket

18. Bakó F., 1978–1979. 18–19.

5. kép. Szilvássvárad a 19. sz. derekán
Rendezett utcás-soros település keleti szélén templommal és kastéllyal

arról, hogyan helyezkedett el falvainkban ez a társadalmilag magasabb szintű réteg és ennek révén milyen hatást gyakorolt a fejlődésre.

Archaikus az a települési forma, amelyben egy nemes család valamelyik falu határában elszigetelten él, földbirtoka pedig udvara és kertje körül fekszik. A megtelepedés után egy idő múlva ez a magányos telep a család gyarapodásával kisebb faluvá fejlődik, vagy elpusztul.¹⁹ A nógrádi és hevesi kisnemesek története is mutat fel hasonló eseteket. A *Karancseszri* határában fekvő *Baksaháza puszta* jelenkori 10–15 családja egyetlen Baksa nevű őstől származik, aki – rokonságával együtt – már szerepel a XVI. századi török adójegyzékben. Ehhez hasonló jellegű a *Halászi* határában fekvő *Pöstény puszta*, amit az 1715–1720. évi összeírás nemes faluként tüntet fel,²⁰ de házainak száma még a XX. században is alig érte el a húszat. Lakói az utóbbi száz évben már nem egy család tagjai, de sorsa korábban analóg lehetett Baksaházáéval. A török korszakban lakatlan

19. Szabó I., 1969. 128–129.

20. Borovszky S., 1911. 124.

Heves megyei *Ivád* lakossága az 1738-ban Pétervásáráról ide kitelepült Ivády család lezármazottja.²¹

Azokban a falvakban, ahol a kismemesek jobbágyokkal éltek együtt, többnyire elkülönítetten laktak. Ennek oka az, hogy a nemesi curia, azaz lakótelek a – XVI–XVII. századi – nemességszerzés óta a múlt század derekáig, sőt azon túl is az eredeti birtokos nemzetség kezén volt akár a kis családok között megosztva, akár a bővített család, a „had” kezén osztatlanul. *Halászbán* a tóparton lakott a Szeles nemzetség, melynek tagjai ősidők óta halászok voltak, *Sajóvelezden* saját utcájuk volt a nemeseknek, a Nemes sor, párhuzamosan a Sajóval, *Kazáron* a Kapcsos Nagy család a Káro szögben, a falu szélén lakott. Néhány faluban a nemesek többségben voltak, de topográfiai különállásukat így is megőrizték. *Rimócon* a legnagyobb Percze és a kisebb nemesi nemzetségek a templom közvetlen környékét foglalták el, majd a település terjeszkedése során is együtt maradtak. *Egerbocson* és *Mikófalván* a település nagyobb része a kismemeseké volt, a parasztokét még neve is megkülönböztette: *Egerbocson* Paraszt oldal.

Végül vannak települések, ahol a kismemesek a jobbágyokkal vegyesen laktak. *Borsodnádason* és *Szilvásváradon* az egy-egy kisebb nemesi nemzetség a település központjában, de a jobbágycsaládok közé ékelődve telepedett meg. *Mátraszőlősen* a gazdag nemeseket a Király dombon és a Csajkátá nevű területen, a szegényeket a jobbágyok között, a Hévízen találjuk. Hasonló elkülönülés tapasztalható *Ragályon*, ahol a nagyobb birtokosok Nagyragályon, a kismemesek Kisragályon éltek.

A kismemesi többségű *Tarnaleleszen* és *Sajónémetin* a kevés jobbágytelek a nemeseké között fekszik, bár mindkét helyen más és más történeti előzménnyel. Leleszen a nagy ütemben szaporodó kismemesi nemzetségek kiszorították a parasztokat a főnemesek telkeiről és helyükbe maguk települtek, – Németiben pedig a jobbágyok nagy része törzsökös, azaz régebbi lakos a nemeseknél, így a kuriális telkeket csak az üresen álló jobbágytelkekre, vagy a törzsökös jobbágyok telkei mellé lehetett kiosztani.

A települési formák kutatói a hadas udvarokat vagy hosszú udvarokat a palóc néprajzi csoport egyik jellemzőjének ismerték meg. A kérdés két részletes feldolgozását ismerjük és mind a kettő ugyanazon falut, *Nagyvisnyót* választotta kutatási területének. Fodor Ferenc az egész települést vizsgálva, a hosszú-udvar típus történeti kialakulását rajzolta meg, azt, hogyan árusította ki a Molnár nevű kismemesi nemzetség beltelkeinek egy részét a jobbágyfelszabadítás után és hogyan népesült be ez a terület a lakosság szegényebb családjaival. Ugyanakkor a Molnár had is ott maradt, egy telket megtartott magának, ahol a korunkban „nemes udvar”-nak nevezett kétoldali soros udvar alakult ki.²² Nagy Benjámint 30 évvel később folytatta a vizsgálatot, és az egykori nemes porta helyén kialakult egyik hosszú udvar fejlődésének történetére, annak a családszervezettel való összefüggésére fordította figyelmét. Az 1870–1880-as években megépített egyetlen kétsejtű lakásból fejlődik ki 1960-ra a telek 9 lakása, amely 5 ház fedele alatt van. Megállapítja, hogy idők folyamán a leányági örökösödés révén az idegen nevű családok annyira elszaporodtak, hogy 1960-ban már csak egy Boros lakott a telken, amit azonban a falu az első betelepülőről mégis Boros udvarnak nevez.²³ Mindkét szerző leírásából az a megállapítás szűrhető le, hogy a visnyói nemzetségeket, családokat a lakosság *hadnak* nevezi, de nem alkalmazza ezt a kifejezést a telekre, mint ahogyan ez palóc területen szokásos. A hosszú udvarok kialakulásának a népszaporodás mellett oka volt még, hogy öröklés útján a nagycsaládi telkeket nem osztották fel, csak a szántókat és a kerteket.

21. *Csizmadia A.*, 1953. 147–148.

22. *Fodor F.*, 1930. 42–51.

23. *Nagy B.*, 1960. 68–74.

Jelen kutatásaink során a jobbágytelek több történeti és társadalmi változatával, megjelenési formájával találkoztunk. A XV–XVI. század jobbágytelkei csak részben tartották meg később ezt a jellegüket, egy részük valamilyen formában kisenemesi telekké minősült és szerepe is másképp alakult. A jobbágytelek, a jobbágybirtok szilárd törzse a XIV. század óta a belső fundus, vagy házhely, amelynek külső tartozékai voltak a szántóföldek, a kaszálók és különféle jogok.²⁴ Forrásaink csak a XVI. század telekrendszérére vonatkoznak, de az adatok ennél korábbi időt is képviselnek.

A XIV–XV. század pusztásodási folyamatában egyes jobbágytelkek gyakran gazda nélkül maradtak, pusztán álltak, de még ebben az esetben is megőrizték szerkezeti egységüket és kereteiket. A telket tulajdonosa nem szívesen osztotta fel, inkább egyben tartva, arra új jobbágyot várt. Amíg a telek pusztán állt, annak a jobbágnak a nevén tartották nyilván, aki utoljára megművelte.²⁵ *Ludányhalászinban, Egerbocson, Tarnaleleszen, Bükkszenterzsébeten és Szentdomonkoson* forrásaink több ilyen, régi jobbágy ősről elnevezett telket említenek, de legjobban a *mikófalvi* példákat ismerjük.

A „Kelék Péter házhelyet” 1671-ben említi egy okirat, majd az üres házhelyet elzálogosítják, ill. eladják a Kovács nevű nemeseknek, a jobbágytelek tehát nemesi fundussá válik. A „Kiss Demeter házhelyét” 1677-ben tulajdonosa, az Ónody család elzálogosítja ugyancsak a Kovács nemzetségnek, de az üres telekre később a Sipos jobbágy családot ülteti és így a teleknek két neve lesz egyszerre: „Kiss Demeter”, ill. „Sipos fundussa”. Az elsőt a hivatalos iratok használják, a másodikat a falu. A harmadik jobbágytelek a „Demeter János háza helye”, ezt 1699-ben nevezik így meg, de később már nem fordul elő.²⁶

A telkeknek nevet adó jobbágyok az ismert összeírásokban ugyan nem szerepelnek, de megállapítható, hogy családjaik a XVI. században Mikófalván élnek és feltételezhető, hogy maguk a névadó ősök még annál korábban is ott laktak. A névhasználat szívósságára jellemző, hogy 1752-ben az első két telekmegnevezést még használják, bár az egykor rajta lakó családok már régen nem élnek a faluban, sőt időközben a Siposok személyében az egyik telek új jobbágyokat is kapott, akik ugyancsak elköltöztek innen. A XX. századra a fent említett jobbágytelek megnevezések nem maradtak meg – sem Mikófalván, sem a többi vizsgált faluban –, valószínűleg azért, mert a telkek később kisenemesi fundusokká váltak, illetve többszörösen gazdát cseréltek.

A nagyvisnyói hosszú udvarok analógiái egyaránt előfordulnak jobbágyi és kisenemesi falvakban is. Ez a beépítési mód mindkét, területünkön ismert telekformában megjelenik: a szalagtelken éppúgy, mint a megosztott táblatelteken. Egyes településeken az udvar minden lakóházában egyetlen bővített család, „had” él és a telket róluk nevezték el, pl. Bükkszenterzsébeten az „Ortó had” vagy a „Zay had” 15 lakással.²⁷ Egyeséges szalagtelken ilyen „hadas udvarok” vannak még *Rimóc, Felsőtárkány, Tarnalelesz, Borsodnádásd, Sajónémeti, Sajóvelezd*, továbbá *Fedémes* községekben. Egykor megosztott telek lakó részén is alakultak ki hasonló udvarok *Órhalom, Mikófalva, Tarnalelesz, Tardona* és *Fedémes* területén.

Ez a jelen századi állapot nem magyarázható sem a társadalmi, jogi rétegződéssel, sem a telek formájával, funkciójával. A hagyomány szerint a „hadas udvar” gyakoribb volt a század elején és egyes falvakban – mint Bodony – tűzvész szüntette meg. Az egész falu leégése után az udvarok népe szétköltözött, a hatóság és a földbirtokos ui. erre lehetőséget biztosított. A XIX. század tagosítási akciói hasonló eredménnyel jártak. *Mikó-*

24. Soós I., 1975. 40.

25. Szabó I., 1969. 18–19.

26. Bakó F., 1965. 196–198.

27. Bakó F., 1981. 266.

falván, ahol az utóbbi időben csak a kismemesi nemzetségek leszármazottai éltek, a tagosítások a jelen században zajlottak le és megfigyelhető a hadak, nagycsaládok szét-költözése az újonnan parcellázott falurészekre. A „hadas udvarok” megszűnésének még egy útja az olyan sűrű beépítés, hogy rajtuk egy, esetleg több kisebb utca, köz keletkezett, mert az udvarról való kijárást csak így lehetett biztosítani. Később ezek a részek önálló telkekké alakultak egy vagy két sor házzal, melléképületekkel és ha a népeség gyarapodása révén ezekben is „had” lakott, ezt az udvart is róla nevezték el.

A megoldás mégis a jogállással, a társadalmi rétegződéssel függ össze, csak nem a XX. században, hanem a jobbágyfelszabadítás előtti időkben. A sűrűn beépített kismemesi udvart az a jogszokás hozta létre, amely a nemesi fundust családi vagy nemzetségi keretek között együtt tartotta, de azon belül elaprózta. Felőtté válása után minden nemes férfit megillette a szavazati jog, a jogi önállóság, esetleg az anyagi függetlenség is. Ebből következett az a jogszokás, hogy a külön lakás is megillette, amit a nemzetségi telken, a rokonság segítségével épített meg. Ugyanakkor a telkes jobbágyok portái csak a földesúr külön engedélyével voltak oszthatók, mert érdekei a jobbágytelek egységét kívánták meg. A jobbágy fiai és unokái felnőtté válásuk után vagy elköltöztek szüleiktől, vagy velük „egy kenyéren” éltek a nagycsalád hagyományos szervezetében, de kizárva a telek tulajdonjogából, ill. haszonvételéből. Egyes falvakban a jobbágyfelszabadítás még nem változtatta meg gyökeresen jobbágy és kismemes életrendjét és településmódját. El kellett egy időnek telni ahhoz, hogy az évszázadok óta beidegződött magartásformák, szokások és ezzel egy időben a falvak képe is megváltozzék.²⁸

IRODALOM

Bakó F.,

1965. Mikófalva. Adatok a magyar csűrös-keretes települések történetéhez. Az Egri Múzeum Évkönyve (továbbiakban EMÉ) III. 181–243.

1969. Település, népi építkezés. Különlenyomat a Heves megye Műemlékei I. (szerk. *Dercsényi Dezső–Voit Pál*) című munkából. Budapest. 427–454.

1978–1979. Palóc hadas település a Mátraalján. EMÉ XVI–XVII. 217–243.

1981. Az etnikai alcsoport kutatásának kérdései. Esettanulmány a keleti Tarna-völgy falvaitól. *Agria* XVIII. 243–289.

Barabás J.–Gilyén N.,

1979. Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Budapest

Borovszky S. (szerk.),

1911. Nógrád megye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest

Csizmadia A.,

1953. Az ivádi ember története. In: Az ivádi embertani kutatások I. Klny. a MTA Biológiai Osztályának Közleményeiből. II. k. 2–3. sz. 147–154.

Dercsényi D.–Voit P. (szerk.),

1969–1978. Heves megye műemlékei I–II–III. Budapest

Fodor F.,

1930. Egy palócfalu életrajza. Gazdaságföldrajzi Gyűjtemény II. Budapest

Genthon I. (szerk.),

1954. Nógrád megye műemlékei. Budapest

Kiss L.,

1978. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest

MNL

1977–1982. Magyar Néprajzi Lexikon. I–V. Budapest

28. *Bakó F.*, 1978–1979. 22–23.

Nagy B.,

1960. A társadalmi szervezet befolyása egy palóc falu építkezésére. Műveltség és Hagyomány I. 67–94.

Soós I.,

1975. Heves megye községei 1867-ig. Eger

Szabó I.,

1969. A középkori magyar falu. Budapest

TESZ

1967–1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3. Budapest

DIE SIEDLUNGSFORMEN IM ZENTRUM DES PALOTZENLANDES

(Auszug)

Die vorliegende Arbeit entstand im Rahmen der Palotzen-Forschung, deren Ziel und Zweck darin bestehen, die kulturellen und gesellschaftlichen Charakteristika dieser ethnographischen Gruppe aufzudecken und nachzuweisen. Die Forschung konzentriert sich hierbei auf 20 Dörfer in Nordungarn und sieht dieses Gebiet für den Kern, das Zentrum des Palotzenlandes an. Im Verlauf der Untersuchungen zu den Siedlungsformen kam neben den handschriftlichen und gedruckten Informationsquellen auch den Beobachtungen und der Volksüberlieferung eine bedeutende Rolle zu.

Ausser der heutigen geschlossenen Dorfform kann in dieser Landschaft auch die Streusiedlung nachgewiesen werden, welche der Wissenschaft bislang innerhalb des Karpatenbeckens nur von den Randgebieten bekannt war. Eine ebenso ähnliche archaische Erscheinung ist ausserdem die gemeinsame Kirche, die von mehreren Dörfern gemeinsam unterhalten und benutzt wurde. Mit den Vernichtungen während der Türkenherrschaft hängt es zusammen, dass das einst so dicht besiedelte Land hier immer mehr an Siedlungen verlor, und somit die Gemarkung einzelner verbliebener Dörfer an Ausdehnung dermassen zunahm, dass die Nutzung der weitabliegenden Gewende für Ackerbau und Viehzucht nur durch die Schaffung von Einzelgehöften (ung.: tanya) und Weilern möglich wurde.

Die Dorftore, die die gleiche Aufgabe wie die Stadttore hatten, und von denen auch noch die Praxis und die Überlieferung des 20. Jahrhunderts zeugen, erinnern an die einstige Umzäunung der geschlossenen Dorfform. Die Gestalt dieser Siedlungen entspricht dem allgemeinen Bild in Ungarn, doch innerhalb der heute schon überall vorkommenden Strassenreihen- und Strassenangerdörfer sind archaische Strukturen und Verwendungsformen verborgen. Charakteristisch für diese Landschaft ist ausserdem die Siedlungsform am Wasserrand, denn die Dörfer bildeten sich überall in Tälern heraus. In zahlreichen Dörfern sind noch Reste der einstigen Haufenform zu erkennen, und vielerorts ist auch noch das zweigeteilte Gewann nachweisbar, das Teil der Siedlungsweise in Weilergärten und Scheuergärten war.

Einen ganz besonderen Faktor der volkstümlichen Gesellschaft dieser Landschaft stellte der während der Lehnzeit entstandene Kleinadel dar, diese auf bäuerlichem Niveau lebende, also ärmere, jedoch rechtlich privilegierte Schicht, deren Wirkung auf die Gestaltung der Siedlungsstruktur bedeutend war.

Ferenc Bakó